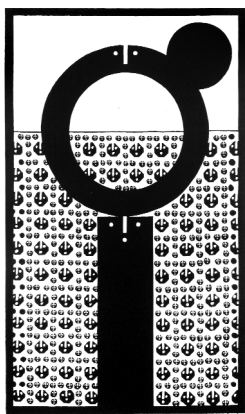

KISS GY. CSABA

„ZÓNAIDŐ”

A magyarországi átmenet néhány areális összefüggése

Nehéz pontosan meghatározni, mikortól számíthatjuk a Kádár-korban a rendszerrel szembeni ellenállást, az ellenzéki mozgalmakat. Attól függ, milyen kategóriákat használunk, mit tekintünk ellenzéki tevékenységnek.

■ 1995-ben látott napvilágot *Zónaidő* címmel Nagy Gáspár vers-, műfordítás- és esszé-kötete. Irodalmi tanúságtétel Kelet-Közép-Európa 1980-as éveinek történelmi idejéről. Olvasmányélményekről, az írói közérzet párhuzamairól, a hasonló történelmi és irodalmi tapasztalatok tudatosításának szükséges voltáról üzen ez a könyv. Példaadó mestereket és társakat idéz Lengyelországtól Romániáig és Csehszlovákiától Szlovéniáig. Sokatmondó a névsor, kitelnek belőle egy nem akármilyen antológia is. Olyan, a világirodalom magaslatain járó írók és költők lépnek itt elénk, mint a lengyel Czesław Miłosz vagy a cseh-francia Milan Kundera, de ott vannak közöttük régióink kiemelkedő szerzői, mint a román Marin Sorescu vagy a szlovén Edvard Kocbek. Az egész zónát látjuk itt, a maga gyakran traumatizált identitásával, amelyben különös elegyben sűrűsödik kisebbség és fölényérzet, uralmi szellem és cselédi alázat. A sorozatos traumák, a többször megszakított történelmi folyamatosság tudata fölszabadító is lehetne, ha tudomásul vennénk, hogy nemcsak minket sújtottak nemzeti tragédiák, a többieket szintén, esetleg egy másik nagy fordulat idején. A 19. és 20. századi nacionalizmusok váltógazdaságai különböző tükrökben láttatják a térség népeinek múltját. De a közös tapasztalat és az

emlékezés kikerülhetetlen kötelessége – vallja Nagy Gáspár – összekapcsol bennünket. És épp a két 20. századi totalitarizmus emlékezete különböztet meg minket Nyugat-Európától. Annak idején a kitűnő szerb-montenegrói, magyar zsidó származású író, Danilo Kiš emlékeztetett erre *Tanácsok fiatal íróknak* című írásában: azt, aki csak Auschwitzról beszél, s nem teszi hozzá a Gulagot, el lehet küldeni valahová.

Ebben az írásban az 1988–1989-es magyarországi politikai átalakulás kelet-közép-európai párhuzamaihoz és térségbeli kapcsolataihoz kívánok néhány megjegyzést fűzni. Arról, mi az, ami hasonló volt, és mi az, ami nálunk eltért a tágabb szomszédságban lezajlott eseményektől. A nagy „tranzíció” (ahogy az angol alapján a leggyakrabban mondják) gazdag hazai és külhoni historiográfiájába pillantva úgy érezhetjük, máig rengeteg a tisztázatlan mozzanat, sok a pontatlanság az összegezésekben, rendre ott van rajtuk szerzőjük nemzeti látószögének a pecsétje. Előfordul, hogy a szovjet vagy például a lengyel események fogalmai, logikája alapján mondanak véleményt arról, ami Magyarországon történt. Ezért mindenképpen szükség van a történetek „összeolvasására”, a közös elemek hangsúlyozására, ugyanakkor a nemzeti sajátosságok bemutatására. Egyetértünk Bába Ivánnal, aki összefoglaló vázlatában a következő megállapítást teszi: „A közép-európai rendszerváltoztatást, vagyis a kommunizmus bukásának folyamatát egyetlen összefüggő rendszerként kell kezelnünk, amelyben az öt közép-európai ország, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, az NDK és Románia belpolitikai folyamatai közvetlenül hatottak egymásra, egymást erősítették vagy gyengítették, s nem a véletlen műve volt, hogy a kommunizmus összeomlása lényegét tekintve ugyanabban a pillanatban következett be Közép-Európában.”¹ A világtörténelmi méretű fordulat külső meghatározottságát tekintve nyilvánvalón első helyen a gorbacsovi nyitás és Szovjetunió általános válsága volt a döntő tényező, de az új korszakba való átlépés saját utakon ment végbe, nem egy esetben pedig eléggé hasonló módon. És nemegyszer fontosak voltak a szomszédságból érkező ösztönzések. Ahogy visszatekintésében (*Respektspeciál – 1988*) fogalmazott tavaly Jiří Suk cseh történész: „...minket [mármint cseheket] az »örök normalizáció« elleni lázadásra a lengyelek és a magyarok példája indított”.

Közép-Európában, pontosabban: Kelet-Közép-Európában. A kontinensnek abban a zónájában, ahol hasonló körülmények között és hasonló módon kezdődött a 19. század elején a modern nemzetté válás folyamata. Nagyjából a Balti-tenger, az Adria és a Fekete-tenger közötti térségben. Önálló, szuverén állami keret nélkül kellett itt elindulni a nemzet megteremtésének az útján. Ahol jelentős területeken különböző nyelvű és kultúrájú népek éltek együtt, és a modern nemzet terve gyakran szükségképpen szemben állt a birodalmi integrációkkal, továbbá nemegyszer a szomszédok és a kisebbségek rovására készült. A nemzetté válásban itt – eltérően Nyugat-Európától – gyakran fontos szerepet játszott a felekezeti identitás. És ami szintén az állami szuverenitás hiányából következett: a kultúra, különösen pedig az irodalom meghatározó szerepe a modern nemzeti azonosságtudat megteremtésében. Joggal írta Vladimír

Macura cseh irodalomtörténész: „A haza irodalom volt, inkább a retorika és a poétika szabályainak volt alárendelve, mint a politikának.”² Ettől a tényezőtől nem lehet eltekinteni a politikai fordulat előzményeinek vizsgálata során sem. Nem csupán olyan konkrét esetekre gondolok, mint Nagy Gáspár temetetlen holtakról szóló, Nagy Imre emlékét idéző versének (*Öröknyár: elmúltam 9 éves*) megjelenésére 1984 októberében, hanem az irodalom, az irodalmi élet szerepére a szellemi vagy tényleges ellenállásban. 1956 Magyar Írószövetsége meghatározóan hozzájárult a forradalom előkészítéséhez, majd a második szovjet invázió után három hónapig – fölfüggesztéséig – az ellenállás egyik fontos központjának számított. A Csehszlovák Írószövetség 1967-es IV. kongresszusa a prágai tavasz szellemi előkészítője volt, a Lengyel Írószövetség pedig az 1981. december 13-i hadiállapot után is – 1983 nyarán történt fölfüggesztéséig – folytatta a szellemi ellenállást. Az Írószövetség nálunk 1981-ben – első ízben demokratikusan választott vezető testületeivel – ismét a szellemi ellenállás fontos fóruma lett. 1986-os közgyűlése pedig jelentős eseménye volt az ellenzéki mozgalmak két kristályosodási pontja, az 1985-ös monori és az 1987-es lakiteleki találkozó között. Nem véletlen, hogy Közép-Európában az ellenzéki mozgalmak meghatározó személyiségei között annyi kitűnő író található, egy-egy példát említvén csupán: Václav Havellel kezdve a sort, a magyar Csoóri Sándorral, a szlovák Lubomír Feldekkal, a horvát Vlado Gotovaccal és a román Mircea Dinescuval folytatva.

A hatvanas évek végének fiatal magyar író és történész nemzedéke – nem kis mértékben a Varsói Szerződés Csehszlovákia ellen elkövetett agressziójának hatására – mintegy elfelejtett régióként kezdte újra fölfedezni magának Közép-Európát a hivatalos ideológia egyoldalúan hangsúlyozott (szovjet dominanciájú) Kelet-Európája helyett. Ennek a tájékozódásnak két dimenziója volt. A szomszédok megismerésére való törekvés együtt járt a határokon túli magyar közösségek kultúrája iránti érdeklődéssel. Fontos fórumot biztosított ehhez a szegedi *Tiszatáj* folyóirat, már a hetvenes évek elején – jó évtizeddel Milan Kundera emlékezetes írása (*Az elrabolt Nyugat vagy Közép-Európa tragédiája*)³ megjelenése előtt. Ilia Mihály szerkesztői kezdeményezésével két rovatot is nyitott e témának. Nem véletlen, hogy a magyar ellenzéki mozgalmak fontos mérföldkövének tekinthető, samizdatként megjelent *Bibó Emlékkönyvben* (1980) látott napvilágot Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című történeti esszéje, melyet számos idegen nyelven is kiadtak. A történész következetesen Közép-Kelet-Európáról beszél, amit úgy is lehet érteni, ahogy az utóbbi évtizedekben elterjedt: Közép- és Kelet-Európa együtt. Ez a forma azonban némiképp félreérthető, mivel nem tudhatjuk, meddig terjed a szóban forgó terület (ha Oroszországot is beleértjük, akár a Csendes-óceánig). Lengyelül hasonló formulát használtak a két világháború között (Oskar Halecki a varsói nemzetközi történészkongresszuson 1933-ban), de egyértelművé tették, ahogy egyébként Szűcs Jenő is, hogy Oroszország egy másik makrorégióhoz tartozik. Talán magyarul ezért alkalmasabb a Kelet-Közép-Európa kifejezés, ugyanis a közép-euró-

pai térség keleti, nem német feléről van szó. Más kifejezéssel: ez volna a harmadik Európa (Szűcs könyvét egyébként franciára és lengyelre „Három Európának” fordították). A közép-európai összetartozás gondolata jelen volt a magyarországi ellenzéki mozgalmakban. A Magyar Demokrata Fórum egyik előzményének, akár csírájának tekinthető a Bethlen Gábor Alapítvány titkársága (Nagy Gáspár vezetésével), mely a hatalom által eltűrt 1985-től működhetett. Az alapítvány tevékenységében az egyik kitűzött cél volt, hogy olyan szellemi embereket ismerjenek el a tágabb szomszédságból, akiknek munkásságában fontos szerepet játszott a régió közös sorsának tudatosítása. Így kapott Bethlen-díjat például 1987-ben a lengyel Zbigniew Herbert, majd 1988-ban a cseh Bohumil Hrabal.

A közelebbi történelmi háttér megértéséhez legalább 1945-ig kell visszapillantani. A szovjet hatalmi berendezkedés kezdetéig. Ahogy a történelemben lenni szokott, a kisebb országoknak ugyanaz a sors jutott, függetlenül attól, a második világháborúban a győztesek vagy a vesztesek közé tartoztak. A Szovjetunió alapjában véve az első világháborút lezáró rendezést fogadta el kiindulópont gyanánt. Egyúttal arra törekedett, hogy a térség országainak biztosítson némi nemzeti kárpótlást. A befolyási övezet kialakításában következetesen figyelembe véve a „szláv” szempontot. Így lett Lengyelország majdnem teljesen homogén lengyel lakosságú. Nagyjából 300 kilométerre nyugatra tolták, keleti területeit bekebelezték, a németek millióit viszont kitelepíthették (így szánták Varsót túsznak Moszkvában). Csehszlovákiából szintén elűzhették a számottevő német lakosságot (a magyarok többségét csak a nyugati hatalmak közbenjárása mentette meg ettől). A bizalom mértékét mutatja, hogy Csehszlovákiát már 1945 végén elhagyták a szovjet csapatok. Még Bulgária is kapott némi kárpótlást, Dobrudzsa egy része nála maradhatott az 1940-es határmódosításnak megfelelően. Elejtették végül a kisebb román–magyar határmódosítás tervét, hiszen Besszarábiából Moldáv Szovjet Szocialista Köztársaság lett, Moszkvában pedig nagyobb garanciát láttak a bizánci örökséghez számítható Romániában (így születhetett meg az a döntés is, hogy onnan és Bulgáriából majd 1958-ban kivonták a szovjet csapatokat). S mintha igazolta volna ezeket a megfontolásokat az egész befolyási övezetet megrázó 1956-os válság, amikor a legnagyobb robbanás Magyarországon következett be, ahol néhány nap alatt kártyavárként omlott össze az utolsó falut beleértve az egész rendszer. A csehszlovák és román kommunista vezetők még katonai segítségüket is följánlották a magyar lázadás leverésére. A másik ingatag területnek Lengyelország bizonyult, ahol az összeomlást végül sikerült megakadályozni (elsősorban Gomulkának, az új pártfőtitkárnak és Wyszyński prímásnak közreműködésével). Ott a történelmi esztendő kivételes kompromisszummal fejeződött be.

Ezzel kezdődött a lengyel külön út, mivel a megegyezésnek része volt, hogy a hatalom lemond a paraszti földtulajdon kollektivizálásáról, a katolikus egyház visszakapja autonómiáját, a szellemi élet pedig viszonylagos szabadságot nyer. A következő időkben akkor lobbant föl újra és újra társadalmi elégedetlenség (szinte évtizedeként), amikor a hatalom szűkíteni akarta a kialakult kereteket. Magyarországon a forradalom leveré-

sét követően néhány évig példa nélküli terror nyomta rá bélyegét a társadalom életére. És a szovjet befolyási övezet többi országától eltérően (ahol összeilleszthették a hagyományos nacionalizmust a bolsevik államideológiával) a fő ideológiai ellenfél a kíméletlen eszközökkel támadott magyar nacionalizmus lett, maga a nemzeti identitás. E tekintetben gyökeres volt a különbség Magyarország, illetve Románia és Bulgária között. Lucian Boia könyvében erről ezt olvashatjuk: „...legalább két évtizeden át a kommunista rezsim azon dolgozott, mégpedig minden eszközt felhasználva, hogy az emberek tudatába rögzítse a nacionalizmussal erősen átitatott történelmi-kulturális szemléletet.”⁴ Nálunk éppen ellenkezőleg történt.

A magyar külön út amnesztiával és életszínvonal-javítással kezdődött. 1963 után a hatalmi berendezkedést igyekeztek viszonylagos jóléttel legitimálni, a pártideológia a konszolidáció nyugalmát és a fogyasztói javak elérhetőségét hangsúlyozta az úgymond elavult magyar függetlenségi törekvésekhez képest. Magyarország jó másfél évtizedre a kommunista világ nyugodt szigete lett. A társadalom számottevő többsége beletörődött a megváltoztathatatlanak vélt „rendszerbe”, nem kevesen pedig többé-kevésbé azonosultak is vele. Közben jelentősen megváltozott a társadalom szerkezete, az erőszakkal megvalósított téeszervezés (1959–1961) után százazreknek kellett életüket gyökereiktől elszakítva városi lakótelepeken folytatni. A „gulyáskommunizmusnak” nevezett korszak hosszú időre meggyökerezett szociokulturális beidegződéseket alakított ki.

A következő válsághullám 1968-ban érte el a térséget. Varsóban egyetemisták tiltakozásával kezdődött, amikor betiltották Mickiewicz klasszikus drámáját. A terjedő tiltakozóhullámot durva rendőri beavatkozás számolta föl. Csehszlovákiában pedig fölülről indítottak reformfolyamatot, a tavasztól tágulni kezdő nyilvánosságot, a sajtószabadságot a társadalom egyre nagyobb része támogatta. Magyarországon ez az év volt a rendszer gazdasági reformkísérletének kezdete. A magyar társadalmat – különösen a fiatal nemzedéket – sokkhatásként érte augusztusban a Varsói Szerződés csapatainak – köztük a Magyar Néphadsereg katonáinak – agressziója Csehszlovákia ellen. A magyar értelmiség jelentős része rokonszenvvel figyelte, mi történt előtte a szomszéd országban. A csehekkel kapcsolatos negatív előítélet ekkor fordult át pozitívvá (a filmnek és az irodalomnak is köszönhetően).

Nehéz pontosan meghatározni, mikortól számíthatjuk a Kádár-korban a rendszerrel szembeni ellenállást, az ellenzéki mozgalmakat. Attól függ, milyen kategóriákat használunk, mit tekintünk ellenzéki tevékenységnek. Bizonyos fokig a varsói tiltakozásokhoz lehet hasonlítani a nemzeti függetlenséget idéző március 15. nemzeti ünnepét. 1972-től Budapesten egyre nagyobb számban kezdtek fiatalok a hivatalos megemlékezés mellett/helyett tüntetni. 1989-ig változó intenzitással – hol enyhébb, hol durvább rendőri beavatkozásokkal – folytatódtek ezek a megemlékezések. Az enyhülő körülmények között megnőtt a kulturális szervezetek, a média szabadságfoka (ám jóval alacsonyabb volt a hatvanas-hetvenes években, mint Lengyelországban). Olyan műhelyek (folyóiratok, tudo-

mányos intézetek) formálódtak, amelyekben fokozatosan kialakultak a „Másik Magyarország” kis szigetei. Fontos volt ebben annak a fiatal nemzedéknek a szerepe, amely többnyire csupán gyermekkori emlékképeket őrzött 1956-ról. Baráti társaságok, alkalmi vitaklubok, katolikus és protestáns kisközösségek, létező társadalmi szervezetek önállóságra törekvő csoportjai (honismerettől környezetvédelemig) születtek a meglehetősen atomizált és megfélemlített magyar társadalomban. Művészkörökben, szakmai műhelyekben formálódott a kritikus gondolkodás: a demokratikus intézmények hiányáról, a nemzeti identitás kérdéseiről. Valójában a hetvenes évek vége hozott minőségi változást. Amikor színre lépett a csehszlovákiai Charta 1977-ben, majd 1978, amikor Karol Wojtylát pápává választották. Nagyjából ekkorra merítette ki a Kádár-rendszer gazdasági tartalékait, s megszorító intézkedésekre (áremelések) kényszerült. 1979-ben aláírásgyűjtés indult a Charta aktivistáinak a letartóztatása ellen, ekkor kezdődött a különböző ellenzéki csoportosulások együttműködésével a – végül 1980-ban szamizdatként kiadott – *Bibó Emlékkönyv* szervezése.

Ez az évtizedforduló jelentette egyben az újabb válsághullámot térségünkben. Először a nyári lengyel sztrájkokkal 1980-ban, majd augusztus végén a Szolidaritás létrejöttével. Lengyelország mindig ott volt a magyar másként gondolkodók figyelmének a középpontjában. A Szolidaritás szakszervezet példája és tanulsága mint nemzeti függetlenségi mozgalomé meghatározó jelentőségű volt a következő évekre. A marxizmus revíziójára vállalkozó fiatal értelmiségiek csoportja lengyel mintára nevezte magát „demokratikus ellenzéknek” (valójában soha pontosan meg nem határozott baráti társaság volt). A nyugati sajtó alapján elterjedt a disszidensek kifejezés ezekre, a rendszeren úgymond „kívülálló”ellenzékiekre. Csehszlovákiában és Magyarországon viszonylag szűk csoportokat jelentettek csupán, létszámukat és hatásukat nem lehet összehasonlítani a lengyel mozgalmakéval. Budapesten 1981. december 13-án (a Jaruzelski-puccs napján) indították *Beszélő* című szamizdat folyóiratukat, ami fontos előrelépés volt a korábbi írógéppel vagy stencillel sokszorosított kiadványokhoz képest. A lengyel tematika fontos helyet kapott benne. A szamizdatkészítők kapcsolatokat teremtettek lengyel partnerekkel, segítségükkel ismerték meg az ehhez szükséges nyomdatechnikát. Mindazonáltal a megszülető „második nyilvánosság” hatása nálunk szűkebb körű volt, mint az ún. „köztes nyilvánosság” (hivatalosan engedélyezett és terjesztett kiadványok) egyik-másik fórumáé, melyek rendre átlépték a tűrészhatárt. 1981 márciusában például az utcai kioszkokból gyűjtötte be a rendőrség a *Mozgó Világ* folyóirat új számát a benne megjelent gdański tudósítás miatt, a *Tiszatáj* pedig júniusban kiadott tematikus lengyel száma miatt kapott hivatalos megrovást.

A szabadabb körülmények között működő lengyel kulturális és tudományos életnek a hatvanas évektől jelentős hatása volt a magyar szellemi életre. A kísérletező próbálkozásokkal, a nagyobb szűrőjű cenzúrával: az irodalomtól kezdve a film- és a képzőművészetekig. A társadalomtudományokban a lengyel szociológia eredményei kaptak megérdemelt fi-

gyelmet. A Szolidaritás szakszervezet megalakulása után még jobban megnőtt az érdeklődés a Kárpátok túloldalán történetek iránt. Az ellenzéki értelmiség, a tömegtájékoztató és a politikai rendőrség köreiből egyaránt. A lengyel változásokhoz való viszony egyre élesebb választóvonalat húzott a rokonszenvezők és a bírálók között. A hivatalos média igyekezett negatív képet terjeszteni Lengyelországról. 1956 óta a magyar-lengyel barátság hangsúlyozása amúgy is az ellenzékiesség határát súrolta. 1980 nyarától ez még inkább nyilvánvaló lett. Amikor pedig kiderült, hogy a hadiállapot sem tudta fölszámolni a földalatti lengyel ellenzékét, ami ott történt, bizonyos tekintetben hőmérő gyanánt szolgált a magyar érdeklődőknek, mutatván, hogy meddig lehet elmenni az ellenzéki tevékenység során. A magát „demokratikus ellenzéknek” nevező csoport vállalta a társadalmi peremre sodródást, ami némi kockázatvállalással járt, betöltötte ugyanakkor a politikai avantgárd szerepét, és visszhangot keltett Nyugaton, ám a kádári Magyarországon nem tudott széles körű hatást kifejteni. Másik utat jelentett a létező intézményekben meghatározó pozíciók megszerzésére törekvő igyekezet: lépésről lépésre, fokozatosan próbálták megteremtteni a „szabadság kis köreit” (Bibó István). Az Írószövetség, vidéki folyóiratok, egyes Népfront-klubok, múzeumi baráti körök tevékenysége tett erről bizonyosságot.

Az évtized közepe hozott új fordulatot, amikor engedélyezték a Kommunista Ifjúsági Szövetségtől független egyetemi klubok létrehozását, és ún. szakkollégiumok keretében lehetett szakmai műhelyeket szervezni. Létrejött egy jelentős engedélyezett/eltűrt hálózat, melyet egy független szervezet (Klubtanács) koordinált. E hálózat keretében formálódott a következő évek magyar ellenzéke. A klubok rendezvényeiben fontos helye volt a közép-európai tematikának, a határon túli magyar közösségek problémáinak.

1985, 1986, 1987 – a magyar átmenet előkészítésének meghatározó éveit. Gorbacsovot 1985 márciusában választották a szovjet párt főtitkárnak. A hatalom lazító manővereként a júniusi választásokon először indulhatott nálunk néhány független képviselőjelölt. Ebben az évben tartották meg az ellenzékiek monori találkozóját. 1986 nyarán tiltotta be a hatalom Nagy Gáspár forradalmat idéző verse miatt a *Tiszatáj*-t, novemberben az Írószövetség közgyűlésén kiszavazták a választmányból a kollaboráns írókat. 1987 szeptemberében került sor az I. Lakiteleki Találkozóra. Novemberben jelentős munkástüntetés robbant ki Brassóban, melyet csak katonai erővel tudtak fölszámolni.

Egyszerűsítve azt mondhatjuk, mindenekelőtt a lengyel események fordulatai és a romániai magyar kisebbség helyzetének súlyosabbá válása volt fontos tényező a magyarországi átmenet során. 1988 fölgyorsuló változásaitól kezdve a lengyel és a magyar események, úgy látszik, egyre inkább – hasonlóan 1956-hoz – szinte fogaskerekként mozgatták egymást. Magyarországot sajátos geopolitikai helyzete bizonyos mértékben összekapcsolta a szomszédos országokkal, elsősorban Romániával, Csehszlovákiával és Jugoszláviával az ott élő jelentős magyar közösségek okán. A szomszédságban bekövetkező kedvező vagy kedvezőtlen válto-

zásoknak minden esetben érezhető hatása volt Magyarországon. 1956 egyik tanulságaként tartották nálunk számon, hogy a magyar forradalom végül magára maradt, csak egyszerre több országban kibontakozó mozgalom érhet el bármit, ezért reménykedő figyelem kísérte a közép-európai megmozdulásokat.

A brassói munkásokkal való szolidaritás kifejezésére az ellenzéki magyar értelmiségiek szolidaritási nyilatkozatot bocsátottak ki 1988. január 19-én, melyben románok és magyarok sorsközösségét hangsúlyozták. A Magyar Demokrata Fórum az év tavaszán széles szakértői bázison *Jelentést* készített a romániai magyar kisebbség helyzetéről, melyet nemzetközi intézményekhez juttattak el. Bukarestben a kormány ún. falurendezi tervet készített elő, ami gyakorlatilag a falusi települések jelentős számának brutális fölszámolását jelentette volna. Nemzetközi tiltakozó hullám indult, s Magyarországon is fölháborodást keltett a terv. Az ellenzéki szervezetek nagyszabású demonstrációval készültek tiltakozni ellene. A hatalom gyakorlatilag beletörődött ebbe az akcióba, így kerülhetett sor 1988. június 27-én Budapesten az 1956 után legnagyobb tömeget mozgósító – mintegy százezres, amúgy igen fegyelmezett – tüntetésre a romániai falurombolás ellen, melyen részt vett a Magyarországra menekült románok csoportja is. Érezhető volt, hogy Csehszlovákia sem marad mozdulatlanul. A megfigyelőknek ilyen üzenet volt az ún. „gyertyás” tüntetés Pozsonyban az év márciusában, amikor több ezren vonultak föl a szabad vallásgyakorlásért, Prágában pedig a 68-as bevonulás napján, augusztus 21-én tüntettek. Fontos jelként lehetett értelmezni augusztus 23-án a balti országokban a tiltakozást a Molotov–Ribbentrop-paktum emléknapiján.

Miután Lengyelországban a romló gazdasági helyzet és a nem szűnő sztrájkok, tüntetések ellenére jó ideje kilátástalan állóháborúnak látszott a helyzet, nagy föltűnést keltett ezért a hír Kiszczak belügyminiszter és Wałęsa augusztus 31-i találkozásáról. Bizonyos idő után lehetett csak megtudni, hogy tapogatózó megbeszélések kezdődtek a hatalom és a Szolidaritás képviselői között. Ezt Budapesten mindenképpen pozitív jelnek, elmozdulásnak lehetett értelmezni. Az első legális független sajtótermék, a Magyar Demokrata Fórumhoz közel álló *Hitel* novembertől jelent meg, rendszeresen foglalkozott közép-európai, lengyel témákkal. Amikor Engelmayer Ákos (az MDF varsói képviselőjére kapott megbízást) hírt adott róla, majd le is fordította az emlékezetes Miodowicz–Wałęsa-tévévitát, közölte a lap. A lengyel helyzet kedvezőbbre fordulása, a Wałęsa mellett decemberben létrejövő Állampolgári Bizottság ténye fontos változás lehetőségére mutatott. Maga az a tény, hogy a kommunista hatalom elfogadta párbeszédre alkalmas partnernek a betiltott Szolidaritás elnökét. Megalakulhatott elsőrangú értelmiségiekből tanácsadó testülete. A varsói történések fontos ösztönzést jelentettek a magyar ellenzék számára.

Kétségtelen, hogy a demokratikus átalakulás folyamatát tekintve a lengyel és a magyar út között található a legtöbb párhuzam. Mindkét országban hosszabb ideig tartott ez a folyamat, nem sorozatos tüntetések dön-

tötték meg a kommunista rendszert, mint az NDK-ban vagy Csehszlovákiában, hanem tárgyalások vezettek a politikai változásokhoz. Persze az országaink közötti jelentős különbségekről sem szabad megfeledkezni. Lengyelországban akár 1980 nyarától, a Szolidaritás létrejöttétől lehet számítani az egész társadalmat átható, 10 millió tagot számláló nemzeti szabadságmozgalmat, majd a hadiállapot után a föld alá szorított szervezetet sem lehetett fölszámolni. Magyarországon a nyolcvanas évek közepe, esetleg 1987 vehető kezdőpontnak. Nálunk azonban a társadalomnak csak jóval kisebb rétege vett aktívan részt ellenzéki tevékenységben, és csupán néhány tüntetés mozgatótt meg jelentős tömegeket. Az ellenzék erejét tekintve szintén nagy volt a különbség közöttünk. Ugyanakkor mindkét országban létezett a hatalmi pártnak egy, a változásokkal számoló reformista szárnya. Magyarországon jóval több bizalom és várakozás fogadta a politikusokat a közvélemény részéről, mint Lengyelországban.

1988 ősztől lendületesen szerveződtek Magyarországon az ellenzéki mozgalmak, színre léptek az 1948 előtti demokratikus pártok, de meglehetősen bizonytalanság volt afelől, hol vannak a politikai tevékenység határai, mit tesz lehetővé a moszkvai nyitás. Fölvetődött az alkotmányozó nemzetgyűlés követelése, a hatalommal való tárgyalás lehetőségeinek keresése. Ugyanakkor érezhető volt a tágabb szomszédság (NDK, Csehszlovákia, Románia, Bulgária) merev politikai vezetésének elbizonytalanító hatása. 1989 elején fontos követelések láttak nálunk napvilágot, kormányzati engedmények, ellenzéki javaslatok-tervezetek születtek a szükséges átalakulásról, és megkezdődött az ellenzéki szervezetek versengése is egymással. Csupán a továbblépés mikéntje nem volt világos. A februárban megkezdett varsói kerekasztal-tárgyalások részleteiről csak keveset lehetett tudni Budapesten, de maga a tény nagyon fontos jelzés volt. Mint hamarosan kiderült: ösztönzés egyben, hiszen március 22-én a Független Jogász Fórum civil egyesületének fölhívására létrejött a magyar Ellenzéki Kerekasztal. Más volt az útja és az időbeli lefolyása is a lengyel és a magyar kerekasztal-tárgyalásoknak. Az ottani eredményekből (április 5-én írták alá a megállapodásokat) fontos politikai következtetéseket lehetett itthon levonni. Akkor azonban nem lehetett sok fontos részletről tudni, hogy a lengyel kerekasztalnál az ellenzéki oldalon például nem vehettek részt a radikálisnak elkönyvelt mozgalmak képviselői. Abban kétségtelenül hasonló volt a két tárgyalássorozat, hogy megnyitotta az utat a demokratikus átalakuláshoz. Továbbá abban is, hogy jelentős kétségek maradtak a megállapodások társadalmi legitimitásával kapcsolatban.

A június 4-i lengyelországi – részlegesen szabad – választások eredményei a kommunista hatalom megrendülését hozták, ennek magától értetődően fölszabadító hatása volt Magyarországon. Hozzávéve természetesen a semleges moszkvai hozzáállást. Nyilvánvalóan ösztönözte ez a fontos változás nálunk az érdekelteket a háromoldalú Nemzeti Kerekasztal tárgyalásainak megkezdésére, melyre június 13-án került sor. És ettől fogva a magyar ellenzéki tárgyalópartnerek előnyösebb helyzetben érezhették magukat. Amikor zátonyra futottak az első kormányalakítási tárgyalások Varsóban, az ellenzék részéről Adam Michnik nagy

visszhangot keltő javaslatot tett: elfogadják köztársasági elnöknek Jaruzelskit, ha a Szolidaritás adhatja a miniszterelnököt. A magyarországi tárgyalásoknak fontos kérdése volt a köztársasági elnök megválasztásának a mikéntje. Valószínűnek látszott, hogy az MSZMP népszerű politikusát, Pozsgay Imrét fogja jelölni. A magyar és a lengyel politikust összehasonlítva nem látszott kétségesnek a különbség kettejük között. A köztársasági elnök kérdése azonban Magyarországon már az előzetes választási küzdelmek részévé lett. Amikor a nyári rendkívüli választások eredményeivel jelentős előnyre tett szert a Magyar Demokrata Fórum, a szabad demokraták Pozsgay Imre személye kapcsán indítottak támadást, mondván, hogy főnáll a Fórum és az MSZMP koalíciójának a veszélye. Éles belső viták után döntött ekkor úgy az MDF, hogy saját köztársasági elnökjelöltet állít. A magyar kerekasztal-tárgyalásokon – többek között a lengyel események hatására is – az ellenzék messzebb ment követeléseiben, és el tudta fogadtatni, hogy minden korlátozás nélküli választások legyenek.

A nemzeti kerekasztalon a gyökeres politikai változásokat meghatározó szeptember 18-i megállapodás az NDK válságának kibontakozása idején született. Az augusztus 19-i, történelmi jelentőségűnek bizonyult Sopron melletti páneurópai piknik határnyitása adott alkalmat néhány száz keletnémet állampolgárnak, hogy Nyugatra meneküljenek. Szeptember 11-től pedig a magyar kormány engedélyezte kiutazásukat nyugati országokba. Tüntetések sorozata és politikai válság kezdődött ezzel az NDK-ban, megrendült a szovjet befolyási övezet fontos pillére.

A régió eme kölcsönhatásai – melyeknek csak egy részét említhettük ebben az áttekintésben – nem kis mértékben gyorsították az átalakulás folyamatát. Olyan ösztönző példákról volt szó, melyeknek sok összefüggését máig nem ismerjük kellőképpen. Jelentősen hozzájárultak a közép-európai kapcsolatok erősítéséhez, utat mutattak a jövő felé. Emlékezetük számontartása közös kötelesség.

■ JEGYZETEK

1. Bába Iván: *A kommunizmus bukása* (Rendszerváltoztatás Közép-Európában 1989–90-ben). Szombathely, 2017. 9.
2. Vladimír Macura: *Ceskysen*. Praha, 1998.
3. Milan Kundera: *Un Occident kidnappé*. Le Débat, Paris, Novembre 1983.
4. Lucian Boia: *Miért más Románia?* Kvár, 2014. 75.